

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.01.037>

УДК 316.42:371.398

JEL CLASSIFICATION: I 21, I 29

О.М. ХМЕЛЕВСЬКА

канд. екон. наук, старш. наук. співроб., пров. наук. співроб.

Інститут демографії та соціальних досліджень

імені М.В. Птухи НАН України

01032, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

РЕПЕТИТОРСТВО ЯК СКЛАДОВА ТІНЬОВОЇ ОСВІТИ ТА МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ОЦІНЮВАННЯ В УКРАЇНІ

Поширеність репетиторства в Україні є найменш дослідженою сферою, насамперед з огляду на обмежені можливості аналізу цього явища за даними офіційної статистики освіти. Узагальнення міжнародного досвіду показало, що приватне додаткове навчання у рамках засвоєння основної освітньої програми необхідно розглядати як невід’ємну складову тіньової освіти. Це дозволяє вирішити низку методологічних проблем. Швидке накопичення емпіричних даних про приватне репетиторство на міжнародному і національному рівні дозволяє зосередитися на домінуючих напрямках у науковій літературі щодо причин та наслідків експансії тіньової освіти, визначення її параметрів, моделей та локалізації. Поєднання інформації з різних джерел даних про надавачів та користувачів додаткових освітніх послуг дозволяє отримати нові кількісні та якісні дані, у тому числі для аналізу суб’єктів виробництва та споживання тіньової освіти.

Проаналізовано дані соціологічних опитувань за 2004–2016 роки, які стосуються проблематики репетиторства в Україні. Дослідження показало, що це явище залишається доволі розповсюдженим серед майбутніх абітурієнтів, незважаючи на впровадження з 2008 року Зовнішнього незалежного оцінювання. Найбільш інформативними джерелами про приватне репетиторство в Україні на сьогодні можна вважати дані спеціальних соціологічних досліджень і спеціалізованих інтернет-сайтів. Проте методологія програми «Обстеження умов життя домогосподарств» такі можливості передбачає. У якості додаткового інструменту вимірювання інтенсивності репетиторства в Україні запропоновано використовувати спеціалізований сервіс Google Trends.

Ключові слова: репетиторство, додаткова шкільна освіта, тіньова освіта, репетиторські послуги, витрати домогосподарств на репетиторські послуги.

О.М. Хмелевская

канд. екон. наук, старш. науч. сотруд., вед. науч. сотруд.

Институт демографии и социальных исследований

имени М.В. Птухи НАН Украины

01032, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

E-mail: kh_o@ukr.net

© ХМЕЛЕВСЬКА О.М., 2017

РЕПЕТИТОРСТВО КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ТЕНЕВОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО ОЦЕНИВАНИЯ В УКРАИНЕ

Распространенность репетиторства в Украине – наименее исследованная область, прежде всего из-за ограниченных возможностей анализа этого явления по данным официальной статистики образования. Обобщение международного опыта показало, что частное дополнительное образование в рамках освоения основной образовательной программы необходимо рассматривать как неотъемлемую составляющую теневого образования. Это дает возможность решить ряд методологических проблем. Быстрое накопление эмпирических данных о частном репетиторстве на международном и национальном уровне позволяет сосредоточиться на доминирующих направлениях в научной литературе относительно причин и последствий экспансии теневого образования, определения его параметров, моделей и локализации. Сочетая информацию из различных источников данных о поставщиках и пользователях дополнительных образовательных услуг можно получить новые количественные и качественные данные, в том числе для анализа субъектов производства и потребления теневого образования.

Проанализированы данные социологических опросов за 2004–2016 годы, касающиеся проблематики репетиторства в Украине. Исследование показало, что это явление остается довольно распространенным среди будущих абитуриентов, несмотря на внедрение с 2008 года Внешнего независимого оценивания. Наиболее информативными источниками о частном репетиторстве в Украине на сегодня можно считать данные специальных социологических исследований и специализированных интернет-сайтов. Однако методология программы «Обследование условий жизни домохозяйств» такие возможности предусматривает. В качестве дополнительного инструмента измерения интенсивности репетиторства в Украине предложено использовать специализированный сервис Google Trends.

Ключевые слова: репетиторство, дополнительное школьное образование, теневое образование, репетиторские услуги, расходы домохозяйств на репетиторские услуги.

O. M. Khmelevska
PhD (Economics), Lead Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenka, 60
E-mail: kh_o@ukr.net

TUTORING AS A COMPONENT OF THE SHADOW EDUCATION AND APPROACHES TO ITS ASSESSMENT IN UKRAINE

The prevalence of tutoring is the least studied domain of education in Ukraine, particularly with regard to the restricted opportunities to its analysis based on the official statistics of education. When summarizing international experience, we can argue that private supplementary learning within basic curriculum should be regarded as an integral part of the shadow education. Thus, a range of methodological problems can be solved. A rapid accumulation of empirical data about private tutoring at international and national levels allow us to concentrate at prevailing directions in academic literature on the causes and consequences of the shadow education expansion to define its parameters, modes and localization. A combination of various data sources on providers and recipients of supplementary education services allow obtaining of new quantitative and qualitative data, including analysis of subjects of producing and consuming the shadow education.

Data of 2004–2016 sociological surveys for the problems of tutoring in Ukraine have been analyzed. The study revealed that this phenomenon is quite prevalent among future entrants, despite of introduction of the External Independent Evaluation in 2008. The most informative data sources in terms of private tutoring in Ukraine are presented by special sociological surveys and specialized internet-sites. Still, the methodology of the program «Household Budget Survey» in Ukraine suggests such opportunities. As a supplementary tool of assessment of intensity of tutoring in Ukraine, the Google Trends specialize service can be used.

Keywords: tutoring, supplementary schooling, shadow education, tutoring services, household expenses for tutoring.

Постановка проблеми та актуальність дослідження. Суттєве поширення масштабів приватного додаткового навчання майже в усіх країнах світу протягом останніх десятиліть зумовили необхідність системного вивчення нового глобального феномену – тіньової освіти¹ (англ. *shadow education*), що функціонує паралельно з мейнстрім-освітою² (*mainstream education*) та залучає у свою орбіту величезну кількість людських і фінансових ресурсів.

Експансія тіньової освіти приголомшує дослідників не тільки темпами поширення (у деяких країнах до 10 % щороку), а й ускладненням варіативності цього явища через економічні, соціальні, культурні та політичні фактори, що мають далекосяжні наслідки для суспільств. Так, повне ігнорування з боку держави індустрії репетиторства (*tutoring*) у суспільній свідомості з часом відкладається як «невідворотність репетиторства» і «недовіра до системи освіти». На думку багатьох експертів, тіньова освіта не лише загрожує розмиванню кордонів офіційної освіти через «приховану» приватизацію державної освіти, а й ставить під сумнів тезу про безкоштовність шкільної освіти [1–4].

Традиційно тіньова освіта присутня у країнах Азії, при цьому екстремальною ситуація виглядає у Південній Кореї, де у 2006 році витрати домогосподарств на тіньову освіту оцінювалися у 24 млрд дол. США або 2,8 % ВВП [5]. У 2014 році пересічна корейська родина витрачала на додаткові освітні послуги понад 65 % свого бюджету, а до тіньової освіти було залучено 84 % учнів початкової школи, 87 % – середньої та понад 89 % – старшої [6, с. 4].

Наразі оформлення і закріплення практик приватного репетиторства³ спостерігається у багатьох країнах світу, незалежно від географічного розташування⁴, економічного розвитку, демографічного складу населення та його соціальних⁵ характеристик [4, 7]. За експертними оцінками, до 2018 року глобальний приватний ринок шкільного репетиторства може перевищити 100 млрд дол. США [8, с. 4].

Попри те, що прояви тіньової освіти доволі складно досліджувати, ще важче впливати на неї управлінськими рішеннями (наприклад, шляхом повної заборони приватного репетиторства у країні). Крім того, локалізації та форми тіньової освіти постійно змінюються навіть у тих країнах, де вона поширена найбільше і де її ретельно вивчають. У інших країнах (до яких належить і Україна) тіньова освіта стала предметом дослідження нещодавно [1]. Оскільки отримання даних поза офіційною

¹ Терміном «тіньова освіта», який запропонував *Mark Bray*, названо освіту, що перебуває за рамками основної освіти та фактично доповнює її. Тіньова освіта не є аналогом тіньової економіки, оскільки не фокусується на проблемі ухилення від податків (хоча зазвичай приватні репетитори їх не сплачують). Також тіньова освіта має не тільки негативні, а й позитивні аспекти (наприклад, компенсаційна функція репетиторства).

² Під мейнстрім-освітою розуміють основне «русло» освітнього процесу, офіційну (основну, стандартну) освіту, основні види освітньої підготовки.

³ У багатьох країнах репетиторство діє на професійній основі: репетитори об'єднуються у асоціації, створюють центри, компанії, у тому числі з міжнародною участю. Окремі репетиторські компанії мають власні дослідницькі структури. Сучасна індустрія репетиторства намагається використовувати усі демонстраційні можливості. Наприклад, у Гонконзі репетитори активно рекламують свої послуги: на будинках, громадському транспорті розміщені портрети тих із них, хто збирає великі аудиторії слухачів (іноді до 100 осіб одночасно) та є кумирами для школярів на зразок поп-зірок. У країнах Азії репетиторство перетворилося на великий бізнес, тому окремі репетитори стають мільонерами.

⁴ Індустрія репетиторства розвивається за рахунок усіх можливих каналів комунікації, а використання платного *online*-навчання наразі не має географічних кордонів – репетитори та їхні клієнти можуть знаходитися не тільки у різних країнах, а навіть на різних континентах, як у випадку репетиторських компаній з Індії, що надають послуги учням Англії та США.

⁵ Як свідчать міжнародні та національні дослідження з питань тіньової освіти, найчастіше послугами репетиторів користуються учні з високою академічною успішністю та учні мегаполісів.

системою освіти залишається дуже складним завданням, аналіз інформаційних можливостей оцінювання масштабів та інтенсивності тіньової освіти на національному рівні є вкрай актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча основним напрямом наукових досліджень залишається мейнстрім-освіта, доволі швидко накопичення емпіричних даних про тіньову освіту надає можливість розглядати її і як світовий мегатренд, і як глобальний феномен, і як непасивний науковий об'єкт, що може впливати – негативно або позитивно – на мейнстрім-освіту. Серед дослідників: J. Aurini, D.P. Baker, M. Bray, C. Buchmann, H.-A. Dang, S. Davies, W. Dawson, J. Dierkes, L. Elffers, S.R. Entrich, J. Ireson, N. Khalfaoui, C. King, M.N. Kobakhidze, O. Kwo, P. Kwok, C.J. Lee, H. Lee, S.K. Lee, G.K. LeTendre, P. Loyalka, C. Lykins, T. Marimuthu, S. Popa, M.H. Roesgaard, F.H. Rogers, K. Rushforth, K. Shin, I. Silova, D.L. Stevenson, K.W.-H. Yung, A. Zakharov, E. Zambeta та багато інших. Сукупність знань про тіньову освіту формують одночасно на декількох рівнях (міжнародному, регіональному, національному), з урахуванням контекстної «багатошаровості» суспільств (історичної, економічної, соціокультурної тощо). Вивчають функції, моделі та практики тіньової освіти, детермінанти фонових нерівностей тощо. Прояви тіньової освіти досліджують із позицій економіки, соціології, психології, педагогіки, етики, а для поглибленого наукового аналізу використовують різні теорії (інституційну, функціональну, постколоніальну, неоліберальну, соціального капіталу, соціальної справедливості, прийняття рішень та ін.). Внесок у дослідження платної додаткової освіти зробили також широкомасштабні оціночні дослідження *IEA*, *TIMSS*, *PISA*⁶, хоча їхня методологія не дає змогу чітко розділити платне і безоплатне навчання, визначити ступінь за-требуваності платних освітніх послуг [10, с. 7–8].

Першою спробою дослідження тіньової освіти в Україні можна вважати опитування Центру технологій тестування у 2004 році⁷ [1, с. 324]. У 2006 році команда українських дослідників за участю Л. Гриневич (*L. Hrynevych*) та А. Торопової (*A. Toropova*) взяла участь у першому міжнаціональному дослідженні з питань тіньової освіти у восьми країнах колишнього соцтабору [1]. Серед недавніх публікацій також: *N. Borodchuk* [11], *T. Жерьобкіна (T. Zheriobkina)*, *М. Куделя (M. Kudelia)*, *І. Самохін (I. Samokhin)*, *Є. Стадний (Y. Stadnyi)*, *І. Когут (I. Kogut)* та інші [12, 13].

Як показав аналіз, дані про поширеність тіньової освіти в Україні ґрунтуються на різних методологіях. Проте ця проблема притаманна й іншим країнам, оскільки, у порівнянні з мейнстрім-освітою, тіньова взагалі важко піддається дослідженню через розбіжності у трактуванні терміна «тіньова освіта»; складність доступу до достовірної інформації [1]; інформаційну обмеженість даних; відсутність чіткої доказової бази у якісних дослідженнях [4]; непрозорість діяльності більшості надавачів репетиторських послуг; обмеженість дослідницького інструментарію для з'ясування коротко- та довгострокових наслідків репетиторства на учнівську самооцінку результатів (успіх чи невдача), їхнє загальне благополуччя [2, 14] тощо. Треба зазначити, що методологічну складність доступності даних про тіньову освіту порівнюють із задачею «збирання головоломки, де більшості пазлів взагалі не вистачає» [3; 10, с. 3].

Метою статті є узагальнення міжнародного досвіду дослідження репетиторства як невід'ємної складової тіньової освіти та визначення інформаційних можливостей його оцінювання в Україні.

⁶ Див. [9].

⁷ У рамках моніторингу досягнень учнів з історії конфіденційні опитувальники учнів та батьків містили невеликий розділ, присвячений приватному репетиторству. Саме кількісні дані цього опитування підтвердили існування цього явища в незалежній Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі метафору «тіньова освіта» почали використовувати з 1990-х років (*M. Bray, T. Marimuthu, D.L. Stevenson, D.P. Baker*) [3, 10, 15]. Як зазначає *K.W.-H. Yung*, «ядро метафори» можна вважати цілком обґрунтованим, хоча до такої термінології треба ставитись обережно [16, с. 95]. Так, деякі сектори індустрії репетиторства не точно імітують (*mimicking*) мейнстрім-освіту, а розробляють власний освітній продукт (програми, курси тощо). Однак у більшості випадків імітація простежується дуже чітко. Наприклад, у Гонконзі після перегляду шкільної програми у 2009 році приватні репетиторські центри відразу запропонували споживачам оновлені курси [16, с. 95–96]. Також треба зазначити, що більшість наукових розвідок наразі сконцентровано у сегментах шкільної освіти (початкової, базової середньої та старшої школи), хоча практика репетиторства існує у дошкільній, позашкільній, професійній та університетській освіті.

Відповідно до домінуючого напрямку у науковій літературі (*M. Bray, P. Kwok, C.J. Lee, H. Lee, H.J. Park* та інші) тіньова освіта визначається за такими трьома параметрами [4; 7; 9; 10; 16, с. 96; 17]:

1) **приватність** (*privateness*) – цей вимір окреслює різні види освітніх послуг, які надають деякі особи або організації лише на платній основі, тобто вони мають комерційний характер. Цей вимір не охоплює: безоплатні освітні послуги, що надаються членами родини, друзями або волонтерами; додаткові освітні послуги, що надаються вчителями безкоштовно;

2) **додатковість** (*supplementation*) – платні послуги у рамках тіньової освіти, що надаються поза годинами основного навчання (тобто поза шкільними уроками);

3) **академічність** (*academic subjects*) – платні послуги, що надаються у рамках шкільної програми (насамперед тих шкільних предметів, які включені у публічні іспити, тести тощо). Вимір тіньової освіти не фокусується на інших доменах освіти (*domains of education*), у тому числі її різних формах організації дозвілля (мистецтво, музика, хореографія, спорт, нехай такі освітні послуги і надають на платній основі), мовних класів для дітей – представників нацменшин, релігійних класів тощо. Як неодноразово підкреслював *M. Bray*, визнаний фахівець у сферах порівняльної освіти (*comparative education*) та тіньової освіти: попри те, що репетиторство у рамках поза-шкільної та освіти для дозвілля є надзвичайно корисним для розвитку особистості, соціалізації та формування соціального капіталу, більш доцільним є зосередження на репетиторстві у сегментах шкільної освіти, а усвідомлення його масштабів та інтенсивності допоможе обґрунтувати політику впливу, оскільки тіньова освіта має далекосяжні наслідки для організації та змісту навчального процесу у мейнстрім-освіті, формування людського капіталу, дотримання соціальної справедливості тощо [1, 3, 15, 18].

Оскільки тіньова освіта є поліструктурною системою (зокрема, репетиторські послуги можуть надаватися фізичними і юридичними особами) *D.L. Stevenson & D.P. Baker* запропонували ідентифікувати тіньову освіту як комплекс освітніх заходів поза межами формальної шкільної освіти з метою покращення академічної успішності та / або навчальної кар'єри [19, с. 1639].

Для ідентифікації видів позашкільної освіти (*out-of-school education*), що задовольняють основним параметрам тіньової освіти та враховують національний контекст різноманітності провайдерів і видів освітньої підготовки, *S.R. Entrich* [9, с. 4] використовує квадрант, де I чверть характеризує об'єкти аналізу за ознакою «академічні» (*academic*), II – «професійні» (*professional*), III – «неакадемічні» (*non-academic*), IV – «непрофесійні» (*non-professional*). Саме ті об'єкти, що найбільш наближені до I

(*academic*) та II (*professional*) квадрантів, за логікою *S.R. Entrich*, найкраще задовольняють параметрам тіньової освіти, тобто це види позашкільної освітньої підготовки, які професійно організовані приватними провайдерами та пов'язані зі шкільними предметами [9, с. 5].

Різноманітність моделей і практик тіньової освіти зазвичай розглядають за такими параметрами: драйвери попиту та пропозиції, мотивація виходу на ринок приватних освітніх послуг (від мікро- до макрорівня, включаючи освітні, соціальні, культурні⁸, економічні, історичні та політичні аспекти); діапазон провайдерів; спектр послуг (види, форми, методи, зміст); локалізація тіньової освіти (рівні освіти, дисципліни, інтенсивність у точках переходу на наступний рівень освіти, форми власності закладів, території, тип поселення, споживачі послуг тощо); нормативна база і регуляторні рамки (законодавство, критерії діяльності та ін.); вартість послуг та ефективність освітніх інвестицій (мікро- та макрорівень, прямі та непрямі витрати); види впливу (академічний, соціальний, економічний); переваги⁹ та недоліки¹⁰ тіньової освіти. Виокремлюють типи урядів залежно від їх позиції та дій стосовно тіньової освіти: 1) заборона; 2) ігнорування; 3) визнання та регулювання; 4) активне заохочення [2, 15].

Як основні причини розширення тіньової освіти запропоновано розглядати: 1) національні освітні реформи; 2) масовізацію вищої освіти; 3) зростання академічної та соціальної конкуренції; 4) зміну мовної політики; 5) коригування національних нормативно-правових актів з питань приватного репетиторства [16, с. 99]. Дослідження зумовленості поширення тіньової освіти наразі сконцентровані за напрямом «глобалізація та її наслідки» (відкриті ринки, неоліберальна глобалізація¹¹, конкурентне середовище, активність приватного сектора, диверсифікація джерел знань, поширення інформаційно-комунікативних технологій, підвищений запит населення на оволодіння англійської мови¹² тощо). За висновками міжнародних моніторингових доповідей, найзабезпеченішими навчальними дисциплінами приватної додаткової

⁸ Наприклад, багаторічні традиції приватного додаткового навчання у більшості країн Східної Азії дослідники пов'язують із «вплетенням» у соціальну тканину конфуціанської моделі світорозуміння, відповідно до якої людська натура потребує постійного самовдосконалення, а освіта, кваліфікація і працьовитість є основними шляхами досягнення особистого і сімейного благополуччя.

⁹ Серед переваг тіньової освіти виокремлюють: сприяння особистому академічному успіху та особистісному розвитку, прискорення соціалізації; широкий вибір освітніх ресурсів та освітніх практик; ефективне структурування вільного часу учня; соціальна, виховна та інші функції репетитора для окремих родин; додаткова зарплата і додатковий дохід від репетиторства; зайнятість для додаткового персоналу репетиторських центрів і компаній; накопичення соціального та людського капіталу.

¹⁰ Недоліками тіньової освіти вважають: конфлікт інтересів (деформація професійної етики, «перетягування» талановитих педагогів, зменшення актуальності та економічної ефективності мейнстрім-освіти тощо); корупційні прояви («нав'язане» репетиторство та ін.); спотворення (прискорене засвоєння або порушення послідовності) шкільної програми, педагогічних підходів; вплив на ефективність навчання у школі; обмеження вільного часу учня; зростання навантаження, негативний вплив на здоров'я та самопочуття учня; відволікання фінансових ресурсів домогосподарств, які могли бути витрачені на інші цілі або види діяльності (спорт, здоров'я тощо); «прихована» приватизація державного освітнього сектору; посилення освітньої та соціально-економічної нерівності.

¹¹ Неоліберальну глобалізацію характеризують як низку економічних, політичних та культурних ідеологій і практик класичного лібералізму, що акцентує увагу на дотриманні громадянських прав, політичних та економічних свобод. На думку *S.K. Lee* [5], неоліберальну глобалізацію доцільно розглядати як основний фактор впливу на національну систему освіти та тіньову освіту у Південній Кореї. Характеристиками неоліберальної освіти можна вважати децентралізацію (оскільки ринкові системи є засобом ефективного і рентабельного обслуговування) та маркетинг (який розширює вибір і можливості споживачів). У Південній Кореї чітко помітний зсув пріоритету влади уряду на користь прав споживачів (відповідно до канонів неоліберального суспільства). Так, Конституційний суд Республіки Корея скасував обмеження на приватні уроки, визнаючи особисті права на освіту та свободу її вибору. Учні, студенти та їхні батьки вважаються клієнтами освітніх послуг [5, с. 29].

¹² У Південній Кореї це явище отримало назву «англійська лихоманка» (*English fever*). На думку дослідників [6, с. 8], серед основних причин її виникнення: зміна державної політики через світову торгівлю; зміни у суспільстві через глобалізацію (соціально-економічна інтеграція корейців із носіями англійської мови); широке використання англійської мови як навчального середовища (викладачі корейських університетів почали повністю або частково викладати англійською мовою).

освіти є ті, що найбільше сприяють переходу з одного рівня освіти до іншого, а у багатьох країнах світу перше місце за популярністю посідають англійська мова та математика. Як зазначає *S.K. Lee*, навіть у розвинених економіках, таких як Гонконг і Велика Британія, проблеми у сфері тіньової освіти ідентичні, хоча зорієнтовані на роль освіти як засобу соціальної мобільності: «...тіньова ... освіта – це дія, пов'язана з ризиком, щоб уникнути втрати потенціалу» [5, с. 38]. Тому у науковому дискурсі про роль тіньової освіти розвинені країни надають перевагу не проблемам економічної нерівності, а аналізу політики тестування, вимогам університетів, вимогам до зайнятості, професій, можливої ролі тіньової освіти у забезпеченні успіху та соціальної мобільності [5, с. 38].

Для дослідження варіації та динаміки тіньової освіти *M. Bray* запропонував комплекс показників, об'єднаних у такі блоки: інтенсивність, якість, вартість, економічні наслідки [18, с. 72–73]. Така модель оцінювання слугує підґрунтям для макроаналізу тіньової освіти на національному та глобальному рівнях [7, с. 26]. Щодо вартості репетиторських послуг, то за міжнародними підходами її розглядають на двох рівнях: індивідуальному / сімейному та державному.

Джерелами інформації про репетиторство як складову тіньової освіти можуть бути:

- соціологічні дослідження серед користувачів та надавачів платних репетиторських послуг¹³;
- вибіркові обстеження умов життя домогосподарств (далі – ОУЖД) у частині витрат домогосподарств на освітні послуги, якщо національною програмою дослідження передбачено збір додаткової інформації про витрати домогосподарств на оплату послуг репетиторів;
- адміністративні дані про діяльність приватних репетиторів і репетиторських фірм, що офіційно зареєстровані (такі дані збираються лише у небагатьох країнах);
- інші джерела інформації, що можуть бути використанні як вторинні якісні дані про тіньову освіту: окремі агрегати системи національних рахунків (далі – СНР) та допоміжних / сателітних рахунків освіти, спеціалізовані інтернет-сайти, приватні оголошення тощо.

За висновками багатьох експертів, отримання точних даних про розміри індустрії тіньової освіти, яка в основному має неформальний або напівформальний характер, ускладнено низкою методологічних проблем навіть під час проведення тематично спрямованих соціологічних досліджень. Респонденти не завжди готові розкривати причини та масштаби залучення (репетитори уникають зовнішньої перевірки своїх доходів та педагогічної діяльності, учні – розголошення факту про додаткові заняття¹⁴). Вимір ускладнюють варіації у формах та інтенсивності приватного додаткового навчання (чітка «ідентифікація» надавачів та отримувачів, регулярність занять тощо). Часто самі дослідники не мають прямого доступу до надавачів репетиторських послуг, насамперед через загрозу порушення конфіденційності. На національному рівні дослідження можуть бути неспівставними внаслідок часткової репрезентативності, неточності обраних методів, несистематичності та інших факторів [16, с. 96–97].

¹³ Респондентами можуть бути: студенти, які нещодавно закінчили навчання у школі; учні шкіл; їхні батьки; вчителі шкіл; керівники шкіл; надавачі репетиторських послуг.

¹⁴ Соромляться чи побоюються; приховують свої намагання набутися конкурентної переваги.

Якщо у національних ОУЖД витрати на приватні уроки не включені як підкатегорія витрат домогосподарств на освіту, то зникає можливість моніторингу взаємозумовленості державних і приватних витрат на освіту, здобутого рівня освіти членами домогосподарств з іншими джерелами соціальної стратифікації (доходами, етнічними та мовними групами тощо) [4]. Відповідно до концепцій і категорій СНР [20], на рівні національної економіки репетиторські послуги можуть бути включені у частині їх виробництва¹⁵ (насамперед, якщо репетиторство є частиною формальної економіки і спостерігається як вид економічної діяльності¹⁶) та кінцевого споживання домогосподарствами. Однак у ході роботи з агрегатами СНР виникають значні методологічні труднощі щодо їх дезагрегації, навіть на рівні допоміжного рахунку освіти.

Розглянемо детальніше інформаційні можливості оцінювання тіньової освіти в Україні.

Дані соціологічних досліджень. В Україні приватне репетиторство є доволі поширеним явищем серед старшокласників¹⁷. Так, у 2006 році 79 % студентів-першокурсників повідомили, що під час останнього навчального року у школі вони користувалися послугами репетиторів (43,4 % – у вигляді приватних уроків; 11,6 % – підготовчих курсів; 24,1 % – поєднання приватних уроків та підготовчих курсів) з одного або декількох предметів¹⁸ [1]. На початку 2016 року 59 % студентів¹⁹ для підготовки до Зовнішнього незалежного оцінювання (далі – ЗНО)²⁰ займалися з репетиторами поза шкільними уроками (46 % – одразу з кількох предметів, 13 % – з одного) [12].

За підсумками анкетування випускників загальноосвітніх навчальних закладів (ЗНЗ) 2015/16 н. р.²¹ [13, с. 9], можна вважати, що послугами репетиторів скористалися не менше 57 % випускників (враховуючи дані щодо способів підготовки учасників тестування з української мови, що є обов'язковим предметом ЗНО). Найчастіше користувалися послугами репетиторів для підготовки до тесту з англійської мови – 73,5 % (якщо припустити, що послуги підготовчих курсів теж надавали на платній основі, то ця частка зростає до 80,0 %) (рис. 1).

¹⁵ Репетиторські послуги, що надаються на платній основі юридичними та фізичними особами, включені у сферу виробництва СНР, оскільки: 1) виробництво послуг обмежено видами діяльності, які можуть здійснюватися однією одиницею для забезпечення вигід іншій одиниці; 2) межі сфери виробництва у СНР включають як вид діяльності виробництва товарів та послуг, які надаються виробниками для інших одиниць; 3) послуга повинна мати ринкову вартість [20, с. 9–10, 107–110].

¹⁶ Платні репетиторські послуги можуть потрапляти під категорію «економіка, що не спостерігається», тобто така діяльність має неформальний характер, не охоплюється обстеженнями формальної економіки або відбувається ухилення від сплати податків [20, с. 111]. Для вивчення аспектів неформальної економіки треба взяти до уваги той факт, що діяльність приватних репетиторів може бути неформальною, але спостережною. Отже ситуацію дослідження тіньової освіти по СНР ускладнює той факт, що ця діяльність може бути частиною формальної економіки в одних країнах і неформальною в інших, так само спостережною і неспостережною [20, с. 546].

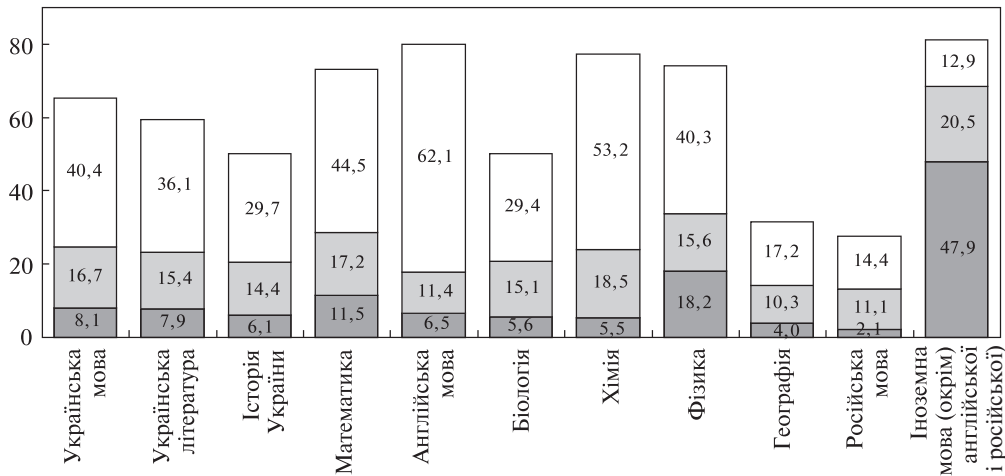
¹⁷ У початковій та середній школі репетиторство теж існує, однак його масштаби невідомі через відсутність відповідних соціологічних досліджень.

¹⁸ Було опитано 898 студентів першого курсу у п'яти національних університетах України (21,5 % респондентів – м. Київ, 78,5 % – інші регіони). Серед обраних для аналізу предметів найбільш популярними були математика (51,4 %), англійська (47,2) та українська (41,7) мови [1, с. 65, 76, 306–313].

¹⁹ Вибірка дослідження: 831 студент денної форми ВНЗ III–IV рівнів акредитації. Найбільш популярними предметами були: українська мова і література (61 % серед тих, хто займався з репетиторами); математика (52 %); англійська мова (37 %); історія України (31 %).

²⁰ Проводиться з 2008 року.

²¹ В опитуванні брали участь 50 919 випускників 2016 року ЗНЗ (середніх шкіл, ліцеїв, гімназій, коледжів, колегіумів, спеціалізованих шкіл та навчально-виховних комплексів) із 25 регіонів України. Анкету було розміщено на сайті Українського центру оцінювання якості освіти на персональних сторінках учасників ЗНО. Після оголошення результатів тестування з української мови та літератури кожному учаснику було запропоновано відповісти на запитання анкети. Після опублікування результатів ЗНО з української мови та літератури, випускники, які не подолали поріг «склав / не склав», не брали участі в опитуванні.

- Готувався з репетитором (з оплатою його послуг), який не був моїм вчителем
- ▒ Додатково готувався з вчителем (з оплатою його послуг), який викладає у мене цей предмет
- Відвідував підготовчі курси при ВНЗ чи ПТНЗ

Рис. 1. Учасники ЗНО-2016, які скористались послугами репетиторів*, Україна, %

Примітка: * індивідуальні форми репетиторства надано на платній основі, стосовно оплати підготовчих курсів інформація не уточнена.

Джерело: побудовано за даними [13, с. 9].

Також дані цього дослідження засвідчили, що найвищі бали ЗНО отримали випускники, які скористалися послугами репетиторів і підготовчих курсів, а частка міських учнів, яким батьки оплатили послуги репетитора або курси, удвічі вища, ніж сільських [13, с. 32].

Дані ОУЖД, яке проводить Державна служба статистики України на постійній основі з 1999 року. Відповідно до [21], ОУЖД передбачає застосування низки національних класифікацій (зокрема оновлених КІСЦ²² і КВЕД²³) та різних типів статистичних формулярів. Спостереження за витратами і доходами домогосподарств здійснюється за допомогою двох основних інструментів: 1) щоденника поточних витрат домогосподарств (форма № 3-УЖД), де респонденти надають детальний опис своїх витрат, у тому числі на освіту (у додатковому переліку послуг зазначено і послугу репетитора); 2) квартального запитальника про витрати і доходи домогосподарств (форма № 5-УЖД)²⁴, за допомогою якого інтерв'юєр виконує щоквартальне опитування домогосподарств²⁵ (з'ясовуються, окрім іншого, усі витрати домогосподарств на оплату послуг у сфері освіти). Отже, дані про витрати домогосподарств на послуги приватних репетиторів і платні підготовчі курси акумулюються у двох формах, при

²² Класифікація індивідуального споживання за цілями (КІСЦ-2008), гармонізована з модельною класифікацією ЄС *Classification of Individual Consumption by Purpose, COICOP-HBS-2003* [22].

²³ Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2010) відповідає статистичній класифікації ЄС *NACE, rev. 2* [22].

²⁴ На цьому етапі здійснюється збір даних щодо значних і нерегулярних витрат домогосподарств.

²⁵ Витрати та доходи за квартал домогосподарства записують у «Журналі квартальних витрат» (форма № 4-УЖД). Цей журнал використовується під час інтерв'ю у домогосподарстві тільки як допоміжний інструмент для заповнення основних анкет обстеження [21].

цьому домогосподарства вказують вартість послуги та місце її придбання (у підприємств, організацій чи громадян). Таким чином, Україна належить до країн, які у методику ОУЖД закладають можливість опитати домогосподарства про витрати на додаткову освітню підготовку (у тому числі приватних репетиторів). Однак через вимогу щодо забезпечення надійності даних [22] усі витрати домогосподарств на освіту на подальших етапах обробки інформації агрегуються на рівні розділу «Освіта».

Діючі методики та класифікації [22] не передбачають можливості дезагрегувати витрати домогосподарств на освітні послуги і за даними мікрофайлів. Відповідно до п'ятизначного структурного коду об'єктів КІСЦ-2008²⁶, платні репетиторські послуги на рівні середньої освіти відносять до класу «10.2.1. Середня освіта (S)», де S – послуга. Отже можливості даного структурного коду не дозволяють дезагрегувати різні види освітніх послуг, у тому числі до більш нижчого рівня – рівня категорії. Це означає, що можливості дезагрегації витрат домогосподарств на освіту будуть обмежені не лише підрозділом «Середня освіта», а й загальним функціональним класом «Послуги» (відповідно до чинних методик [22], у мікрофайлі по домогосподарствах усі витрати домогосподарств на освіту також агрегуються на рівні розділу «Освіта»²⁷).

Треба зазначити, що у СНР домогосподарства представлені окремим інституційним сектором. Вони виступають як споживачі товарів і послуг та можуть займатися будь-яким видом господарської діяльності [20].

Витрати домогосподарств на кінцеве споживання – це великий агрегат, який формують за такими класифікаційними ознаками: 1) за цілями або функціями – відповідно до КІСЦ; 2) за типами товарів і послуг – згідно з СКП²⁸ [20, с. 216; 22]. Тому, за логікою СНР, витрати домогосподарств на платні освітні послуги будуть включені у кінцеве споживання домогосподарств та у фактичне кінцеве споживання домогосподарств [20, с. 221–222].

Дані щодо виробництва товарів і послуг у СНР агрегуються за ознаками інституційних секторів, інституційних одиниць і видів економічної діяльності. Оскільки репетиторські послуги можуть надавати юридичні та фізичні особи²⁹ (як основний або другорядний вид економічної діяльності³⁰), за класифікацією інституційних секторів економіки України така діяльність буде визначатися за позиціями «S.110012 Державні нефінансові корпорації – НКО» та «S.142 Домашні господарства. Самостійно зайняті працівники» [22].

²⁶ Код XX.X.X.X, де: XX – розділ, XX.X – група, XX.X.X – клас, XX.X.X.X – категорія [22].

²⁷ Хоча, наприклад, інформація щодо споживання продуктів харчування у мікрофайлах дезагрегована по 20 групах продуктів [22].

²⁸ Статистична класифікація продукції (СКП-2012), гармонізована з Класифікацією продукції за видами економічної діяльності ЄС *Statistical Classification of Products according to their Activities of the European Community, CPA-2008*, та є логічним продовженням КВЕД. СКП має літерно-цифровий код Y XX.XX.XX, де: Y – секція; XX – розділ, XX.X – група, XX.XX – клас, XX.XX.X – категорія, XX.XX.XX – підкатегорія [22]. Репетиторські послуги будуть віднесені до категорії «85.59.1 Послуги у сфері освіти інші, не віднесені до інших угруповань» (далі – н. в. і. у.), що має такі додаткові підкатегорії: «85.59.11 Послуги шкіл іноземних мов»; «85.59.12 Послуги шкіл інформаційних технологій»; «85.59.13 Послуги у сфері професійної освіти, н. в. і. у.»; «85.59.19 Послуги у сфері освіти, н. в. і. у.».

²⁹ При цьому фізичні особи-підприємці будуть віднесені до інституційного сектору «Домашні господарства». Якщо репетиторство є неформальною або незареєстрованою зайнятістю, то виокремлення його обсягів лежить у площині визначення економіки, яка безпосередньо не спостерігається (тип Тб: неформальний сектор) [22].

³⁰ Треба взяти до уваги, що європейська класифікація *NACE* не визначає конкретні типи одиниць, не розрізняє офіційний та неофіційний, легальний та нелегальний способи виробництва. В Україні об'єктами класифікації у КВЕД-2010 є види економічної діяльності юридичних осіб, відокремлених підрозділів юридичних осіб і фізичних осіб-підприємців [22].

Відповідно до ієрархічного коду КВЕД³¹, ця діяльність буде кодуватися на рівні класу Р 85.59 «Інші види освіти, н. в. і. у.» (застосовується з 2012 року [22]). Проте цей клас охоплює сім різних видів діяльності: 1) освіту, не обумовлену будь-якими рівнями (відповідно до *NACE*, rev. 2 – *education that is not definable by level*); 2) академічне навчання (*academic tutoring*³²); 3) діяльність навчальних центрів, які пропонують курси з корекції / додаткової підготовки з певної дисципліни (*learning centres offering remedial courses*); 4) навчання мовам і навичкам спілкування (*language instruction and conversational skills instruction*); 5) діяльність курсів з підвищення професійної кваліфікації (*professional examination review courses*); 6) навчання комп'ютерній грамоті (*computer training*); 7) релігійне навчання (*religious instruction*).

Дані допоміжного рахунку освіти в Україні дозволяють проаналізувати структуру та динаміку загальних витрат домогосподарств на освіту лише по основних провайдерах та функціях [22] (наприклад, витрати домогосподарств на перший і другий етапи середньої освіти, на основні та другорядні послуги у сфері освіти, закупівлю підручників, канцтоварів тощо).

Поширення інформаційно-комунікаційних технологій в Україні дозволяє вивчати характеристики тіньової освіти на спеціалізованих порталах і сервісах інтернет-агенцій з підбору репетиторів, сайтах професійних організацій репетиторів, приватних репетиторів тощо. Так, наприклад, одна з вітчизняних компаній пропонує послуги понад 6700 приватних репетиторів із різних регіонів України, інша – лише в Києві та Київській області – понад 8600. Дослідження контенту спеціалізованих сайтів свідчить, що найбільш затребуваними предметами залишаються англійська мова, математика та українська мова.

В.Г. Саріогло [23] розглянув потенційні можливості використання «великих даних» (*Big Data*) як додаткових джерел інформації до традиційного вимірювання соціально-економічних процесів, зокрема щодо оцінки сезонності динамічних рядів. Тому як додатковим інструментом вимірювання інтенсивності репетиторства в Україні та його локалізації можна скористатися спеціалізованим сервісом *Google Trends*³³.

Пік популярності пошукового запиту «репетитор» в Україні впродовж 2008–2017 років припав на вересень 2009 року, тобто на другий рік уведення ЗНО (рис. 2).

Додатковий аналіз показав, що за досліджуваний період найбільший рівень запитів припадає на першу половину вересня; потім кількість запитів зростає у кінці жовтня – на початку листопада та у першій половині січня, але не досягає рівня популярності першої половини вересня. Це свідчить про те, що репетиторів намагаються знайти на початку навчального року, отже освітні інвестиції у додаткову підготовку будуть переважно довготривалими (рік або більше³⁴). Можна також припустити, що зростання популярності запитів у другій половині навчального року пов'язано з пошуком нових репетиторів (з інших предметів, або більш кваліфікованих, або тих, хто надає дешевшу послугу тощо).

³¹ Літерно-цифровий код У XX.XX, де: У – секція; XX – розділ; XX.X – група; XX.XX – клас [22].

³² Виділено автором, оскільки саме як *Academic tutoring* позиціонують себе у різних країнах світу більшість приватних репетиторських компаній, центрів, професійних об'єднань тощо.

³³ Методологічні проблеми: оскільки сервіс *Google Trends* показує рівень інтересу до теми (пошукового запиту) з урахуванням найбільшого показника за певний період часу, ми не зможемо оцінити попит тих, хто не має інтернет-зв'язку або використав для пошуку репетитора соціальні зв'язки (друзі, родичі, знайомі). Не вирішується проблема щодо прив'язки пошукового запиту «репетитор» до віку користувача пошукових систем, шкільного предмету за рівнем освіти, точної категорії пошуку (сервіс *Google Trends* не пропонує окремо категорію «освіта», а лише категорію «робота та освіта», що може вплинути на результати пошуку і трактування отриманих даних).

³⁴ Якщо послугами репетитора планують скористатися задовго до вступної кампанії, наприклад, відразу після закінчення основної школи (9 клас).

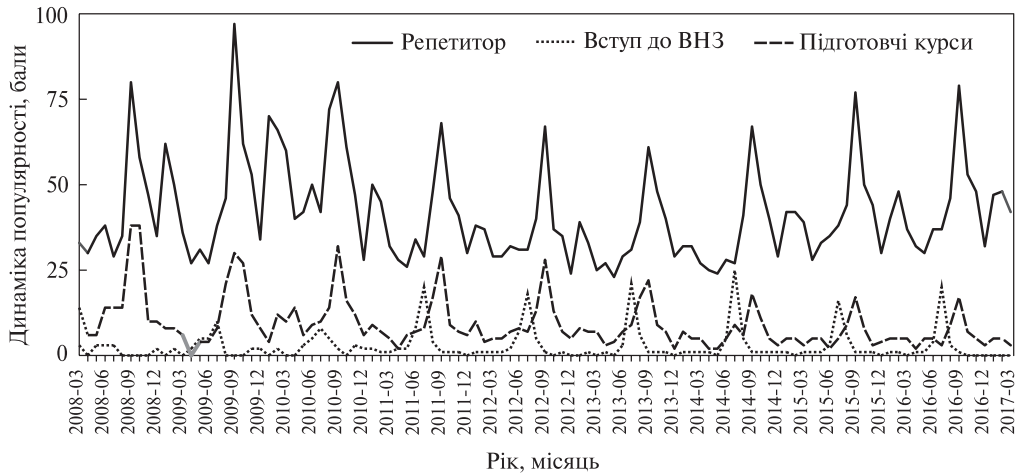

Рис. 2. Динаміка популярності¹ пошукових запитів² «репетитор», «вступ до ВНЗ», «підготовчі курси»³, Україна, 2008–2017 роки⁴

Примітки: 1) рівень популярності запиту з урахуванням найбільшого показника за певний період часу: 100 балів – найвищий, 50 – вдвічі менший, 0 – не перевищує 1% від найбільшого рівня запиту; 2) аналіз здійснено без уточнення конкретної категорії пошуку; 3) сума балів за варіаціями формулювання пошукових запитів «підготовчі курси», «курси ЗНО» (у т. ч. українською та російською мовами); 4) на графіку відображений період з березня 2008 до березня 2017 року (заданий часовий період пошуку: січень 2004 року – березень 2017 року). Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

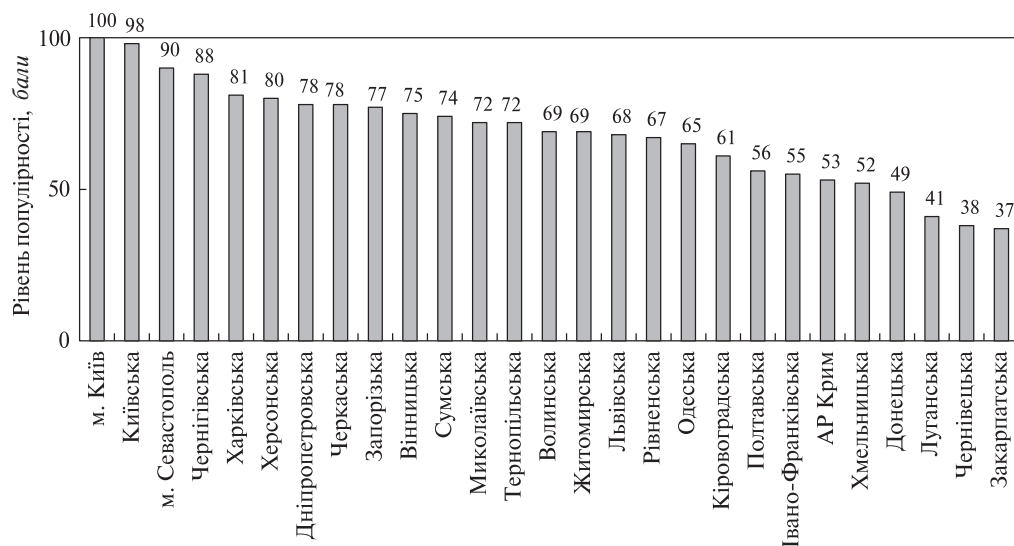

Рис. 3. Рівень популярності¹ пошукового запиту «репетитор» у регіонах України, 2012–2017 роки²

Примітки: 1) див. примітки 1–2 рис. 2; 2) період заданого пошуку – «останні п'ять років» (відображення на екрані: 01.04.2012–25.03.2017).

Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

Як видно з рис. 2, з 2010 року динаміка сезонної (до вересня відповідного року) популярності запитів «репетитор» була низхідною, але з 2015 року знову почала зростати і у 2016 році досягла рівня 2008 року. На противагу цьому, з 2008 року знижується динаміка сезонної (до вересня відповідного року) популярності пошукового запиту «підготовчі курси», хоча пік її також відповідає початку навчального року. Пік популярності пошукового запиту «вступ до ВНЗ» традиційно припадає на липень, тобто місяць періоду вступної кампанії до ВНЗ.

Рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у регіонах України упродовж 2012–2017 років є високим (рис. 3). Розмах варіації становить від 100 (м. Київ) до 37 (Закарпатська область) балів. Треба також звернути увагу, що сервіс *Google Trends* відобразив як об'єкти аналізу усі без винятку регіони, тобто пошук репетитора через Інтернет здійснюють по всій території України.

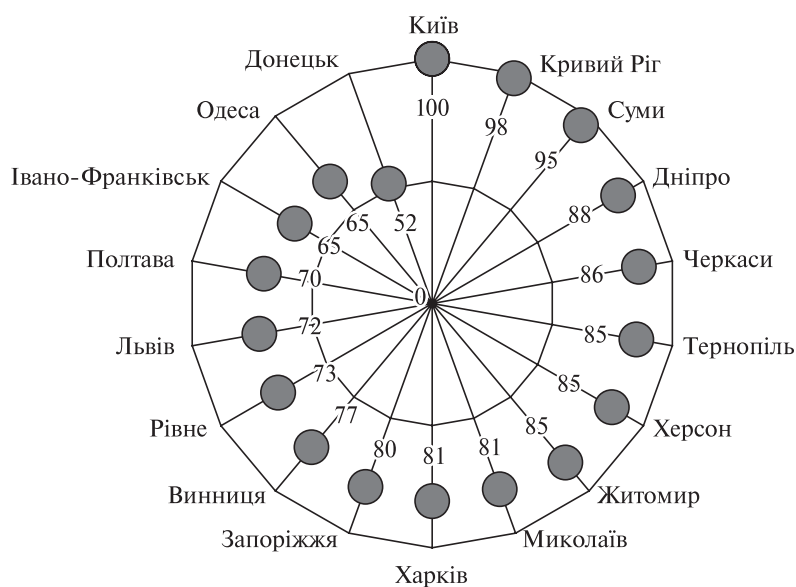

Рис. 4. Рівень популярності¹ пошукового запиту «репетитор» у деяких містах² України, 2012–2017 роки³, балів

Примітки: 1) див. примітки 1–2 рис. 2; 2) сервіс *Google Trends* відображає лише 18 міст із найвищим рівнем популярності пошукового запиту «репетитор»; 3) період заданого пошуку – «останні п'ять років» (відображення на екрані: 01.04.2012–25.03.2017).

Джерело: побудовано за даними сервісу [24].

Рис. 4 ілюструє рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у 18 містах України, що відібрані сервісом *Google Trends* як об'єкти аналізу упродовж 2012–2017 років. Ці міста (столиця та 16 обласних центрів) також представляють широку регіональну географію. Однак предметом поглибленого аналізу у подальшому може стати локалізація пошукових запитів на території окремих регіонів. Наприклад, рівень популярності пошукового запиту «репетитор» у м. Кривий Ріг (98 балів) перевищує відповідний показник по обласному центру Дніпропетровської області – м. Дніпро (88 балів) (рис. 4).

Висновки. Відповідно до домінуючих напрямів у сучасній міжнародній науковій літературі, репетиторство доцільно розглядати як невід’ємну складову тіньової освіти. Це дозволяє вирішити низку методологічних проблем, зокрема щодо причин поширення форм і практик приватного додаткового навчання, визначення його обсягів, економічних і соціальних наслідків тощо.

За даними соціологічних досліджень, масштаби приватного додаткового навчання в Україні є доволі значними на етапі переходу від повної загальної середньої до вищої освіти, а збільшення академічної конкуренції, насамперед за місця держзамовлення, буде щорічно загострювати проблему якості шкільних освітніх послуг. Однак на рівні початкової та базової середньої освіти поширення репетиторства не оцінено навіть на експертному рівні. У контексті соціальної рівності актуальними є питання щодо доступності репетиторських послуг (як додаткової форми підготовки для вступу до ВНЗ) для учнів із бідних сімей, невеликих міст та сільської місцевості, а також створення безоплатних освітніх *online*-платформ для підготовки до шкільних іспитів та ЗНО. З огляду на процеси глобалізації та європейської інтеграції як окрему важливу проблему треба розглядати задоволення усе більшого попиту на вивчення іноземних мов, починаючи з дошкільної підготовки.

Дослідження показало, що наразі в Україні найбільш інформативними джерелами про репетиторство як складову тіньової освіти є дані соціологічних досліджень і спеціалізованих інтернет-сайтів, хоча методологія програми ОУЖД передбачає можливість аналізу витрат домогосподарств на різні види освітніх послуг. Тому використання якомога більшої кількості джерел, у тому числі даних з ОУДЖ, СНР і допоміжного рахунку освіти, дозволить провести поглиблений якісний аналіз масштабів та інтенсивності тіньової освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring / Education Support Program (ESP) of the Open Society Institute. – Budapest : 2006. – 355 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/hidden_20070216.pdf
2. Dang H.-A., Rogers F.H. How to Interpret the Growing Phenomenon of Private Tutoring: Human Capital Deepening, Inequality Increasing, or Waste of Resources? / The World Bank Development Research Group. Policy Research Working Paper 4530. – February 2008. – 42 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4530>
3. The Challenge of Shadow Education. Private Tutoring and its Implications for Policy Makers in the European Union / European Commission, 2011. – 80 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nesse.fr/nesse/activities/reports/activities/reports/the-challenge-of-shadow-education-1>
4. Bray M., Lykins C. Shadow Education: Private Supplementary Tutoring and its Implications for Policy Makers in Asia / Asian Development Bank. – Philippines, Mandaluyong City, 2012. – 114 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://aserpakistan.org/document/learning_resources/2014/Private_Tuitions/Shadow-Education%20by%20Mark%20Bray.pdf
5. Lee S.K. Shadow Education in the Southeast of South Korea: Mothers' Experiences and Perspectives of Shadow Education / Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, August 2014. – 226 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/167226/Lee_umn_0130E_15382.pdf?sequence=1&isAllowed
6. Shin K., Leem H.N., Lim H. No Shadow, No Worry. World Without Worries about Shadow Education (WWWSE): Helping a Nation Rethink its Approach to Education / Centre for Asian Philanthropy and Society (CAPS), 2015. – 15 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.asiacaps.org/documents/CAPS_CS_WWWSE.pdf
7. King C. Experiencing Shadow Education: The Rural Gambian Context / Master's Capstone Projects 19. – 2012. – 49 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://scholarworks.umass.edu/cie_capstones/19

8. *Loyalka P., Zakharov A.* Does Shadow Education Help Students Prepare for College? / Basic Research Program. Working Papers. Series: Education WP BRP 15/EDU/2014. – 2014. – 25 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://wp.hse.ru/data/2014/01/27/1326233323/15EDU2014.pdf>
9. *Entrich S.R.* German and Japanese Education in the Shadow – Do Out-of-School Lessons Really Contribute to Class Reproduction? // The IAFOR Journal of Education. – Summer 2014. – II. – Is. II. – 37 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iafor.org/archives/journals/education/journal-of-education-v2-i2-contents/german-and-japanese-entrich.pdf>
10. *Bray M.* Researching Shadow Education: Methodological Challenges and Directions // Asia Pacific Education Review. – 2010. – 11, № 1. – P. 3–13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://eric.ed.gov/?id=EJ877899>
11. *Borodchuk N.* Shadow Education: Quantitative and Qualitative Analysis of the Impact of the Educational Reform (Implementation of Centralized Standardised Testing) on Private Tutoring in Ukraine / LSE Working Papers. – January 2011. – 43 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lse.ac.uk/internationalDevelopment/pdf/WP/WP117.pdf>
12. Соціально-економічний портрет студентів: результати опитування / Т. Жерьобкіна, М. Куделя, І. Самохін, Є. Стадний, І. Когут; Аналітичний центр CEDOS. – 30.05.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannya>
13. Вплив соціально-економічного середовища на результати навчання учнів (вихованців) загальноосвітніх навчальних закладів: Звіт / Інститут освітньої аналітики, УЦОЯО, CEDOS, Інститут педагогіки НАПН України, 2016. – 33 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf
14. *Khalifaoul N.* Shadow Education: Its Nature Role and Function in British International Schools in Hong Kong / Durham University, 2010. – 124 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://etheses.dur.ac.uk/306/>
15. *Bray M.* Adverse Effects of Private Supplementary Tutoring: Dimensions, Implications, and Government Responses / UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). Series: Ethics and Corruption in Education. – Paris : IIEP-UNESCO, 2003. – 87 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf>
16. *Yung K.W.-H., Bray M.* Shadow Education: Features, Expansion and Implications / Making sense of education in post-handover Hong Kong: Achievements and challenges. – Т.К.С. Tse & M. Lee (Eds.). – London : Routledge, 2017. – P. 95–111 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academia.edu/31424353/Shadow_education_Features_expansion_and_implications
17. *Bray M.* The Shadow Education System: Private Tutoring and its Implications for Planners / Fundamentals of Education. – 1999. – № 61. – Paris : UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://eric.ed.gov/?id=ED445408>
18. *Bray M.* Confronting the Shadow Education System: What Government Policies for What Private Tutoring? / UNESCO & International Institute for Educational Planning (IIEP). – Paris, 2009. – 133 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001851/185106E.pdf>
19. *Stevenson D.L., Baker D.P.* Shadow Education and Allocation in Formal Schooling: Transition to University in Japan // American Journal of Sociology. – 1992. – 97, № 6. – P. 1639–1657.
20. Система национальных счетов 2008 (документ ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev.5) / ЕС, IMF, OECD, UN, WB; пер. с англ.; общ. ред. Ю.Н. Иванова – Нью-Йорк, 2012. – 827 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf>
21. Методологічні положення з організації державного статистичного спостереження «Обстеження умов життя домогосподарств» / Осипова І.І., Спесива-Ухова С.В., Пліско К.Ю. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 44 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
22. Державна служба статистики України: Офіційний веб-сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>
23. *Сариогло В.Г.* «Великі дані» як джерело інформації та інструментарій для офіційної статистики: потенціал, проблеми, перспективи // Статистика України. – 2016. – № 4 (75). – С. 12–19.
24. Google Trends [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://trends.google.com.ua/trends/>

REFERENCES

1. Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring (2006). Education Support Program (ESP) of the Open Society Institute. *opensocietyfoundations.org*. Retrieved from https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/hidden_20070216.pdf [in English].
2. Dang, H.-A., & Rogers, F.H. (2008). How to Interpret the Growing Phenomenon of Private Tutoring: Human Capital Deepening, Inequality Increasing, or Waste of Resources? The World Bank Development Research Group. Policy Research Working Paper 4530, February 2008. *elibrary.worldbank.org*. Retrieved from <http://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4530> [in English].
3. The Challenge of Shadow Education. Private Tutoring and its Implications for Policy Makers in the European Union (2011). European Commission. *nesse.fr*. Retrieved from <http://www.nesse.fr/nesse/activities/reports/activities/reports/the-challenge-of-shadow-education-1> [in English].
4. Bray, M., & Lykins, C. (2012). Shadow Education: Private Supplementary Tutoring and its Implications for Policy Makers in Asia. Asian Development Bank. Philippines, Mandaluyong City. *asERPakistan.org*. Retrieved from http://asERPakistan.org/document/learning_resources/2014/Private_Tuitions/Shadow-Education%20by%20Mark%20Bray.pdf [in English].
5. Lee, S.K. (2014). Shadow Education in the Southeast of South Korea: Mothers' Experiences and Perspectives of Shadow Education. Dissertation Submitted to the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota, August 2014. *conservancy.umn.edu*. Retrieved from https://conservancy.umn.edu/bitstream/handle/11299/167226/Lee_umn_0130E_15382.pdf?sequence=1&isAllowed [in English].
6. Shin, K., Leem, H.N., & Lim, H. (2015). No Shadow, No Worry. World Without Worries about Shadow Education (WWWSE): Helping a Nation Rethink its Approach to Education. Centre for Asian Philanthropy and Society (CAPS). *asiacps.org*. Retrieved from http://www.asiacps.org/documents/CAPS_CS_WWWSE.pdf [in English].
7. King, C. (2012). Experiencing Shadow Education: The Rural Gambian Context. Master's Capstone Projects 19. *scholarworks.umass.edu*. Retrieved from http://scholarworks.umass.edu/cie_capstones/19 [in English].
8. Loyalka, P., & Zakharov, A. (2014). Does Shadow Education Help Students Prepare for College? Basic Research Program. Working Papers. Series: Education WP BRP 15/EDU/2014. *wp.hse.ru*. Retrieved from <https://wp.hse.ru/data/2014/01/27/1326233323/15EDU2014.pdf> [in English].
9. Entrich, S.R. (2014). German and Japanese Education in the Shadow - Do Out-of-School Lessons Really Contribute to Class Reproduction? The IAFOR Journal of Education, Summer 2014, II. *iafor.org*. Retrieved from <http://iafor.org/archives/journals/education/journal-of-education-v2-i2-contents/german-and-japanese-entrich.pdf> [in English].
10. Bray, M. (2010). Researching Shadow Education: Methodological Challenges and Directions. *Asia Pacific Education Review*, 11(1), 3-13. *eric.ed.gov*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=EJ877899> [in English].
11. Borodchuk, N. (2011). Shadow Education: Quantitative and Qualitative Analysis of the Impact of the Educational Reform (Implementation of Centralized Standardised Testing) on Private Tutoring in Ukraine. LSE Working Papers, January 2011. *lse.ac.uk*. Retrieved from <http://www.lse.ac.uk/internationalDevelopment/pdf/WP/WP117.pdf> [in English].
12. Sotsial'no-ekonomichniy portret studentiv: rezul'taty opytuvannia [Students' socio-economic portrait: survey results] (2016). CEDOS. *cedos.org.ua*. Retrieved from <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/sotsialno-ekonomichniy-portret-studentiv-rezultaty-opytuvannia> [in Ukrainian].
13. Vplyv sotsial'no-ekonomichnoho seredovyshcha na rezul'taty navchannia uchniv (vykhovantsiv) zahal'noosvitnikh navchalnykh zakladiv [Influence of social and economic environment on the results of education of pupils of secondary schools] (2016). Instytut osvitoi analityky; UTsOYaO; CEDOS; Instytut pedahohiky NAPN Ukrainy. *testportal.gov.ua*. Retrieved from http://testportal.gov.ua/wp-content/uploads/2017/01/zvit_oputyv_2016.pdf [in Ukrainian].
14. Khalfoul, N. (2010). Shadow Education: Its Nature Role and Function in British International Schools in Hong Kong. Durham University. *etheses.dur.ac.uk*. Retrieved from <http://etheses.dur.ac.uk/306/> [in English].
15. Bray, M. (2003). Adverse Effects of Private Supplementary Tutoring: Dimensions, Implications, and Government Responses. UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). Series:

- Ethics and Corruption in Education. Paris : IIEP-UNESCO. unesdoc.unesco.org. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf> [in English].
16. Yung, K.W.-H., & Bray, M. (2017). Shadow Education: Features, Expansion and Implications. Making sense of education in post-handover Hong Kong: Achievements and challenges. Tse, T.K.C. & Lee, M. (Eds.). London : Routledge. *academia.edu*. Retrieved from http://www.academia.edu/31424353/Shadow_education_Features_expansion_and_implications [in English].
 17. Bray, M. (1999). The Shadow Education System: Private Tutoring and its Implications for Planners. *Fundamentals of Education*, 61. Paris : UNESCO International Institute for Educational Planning (IIEP). *eric.ed.gov*. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=ED445408> [in English].
 18. Bray, M. (2009). Confronting the Shadow Education System: What Government Policies for What Private Tutoring? UNESCO & International Institute for Educational Planning (IIEP). Paris. *unesdoc.unesco.org*. Retrieved from <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001851/185106E.pdf> [in English].
 19. Stevenson, D.L., & Baker, D.P. (1992). Shadow Education and Allocation in Formal Schooling: Transition to University in Japan. *American Journal of Sociology*, 97(6), 1639-1657 [in English].
 20. Sistema nacionalnyh schetov 2008 [System of National Accounts 2008 (document symbol ST/ESA/STAT/SER.F/2/Rev.5)] (2012). EC, IMF, OECD, UN, WB. Ivanov, Ju.N. (Ed). N.-Y. *unstats.un.org*. Retrieved from <https://unstats.un.org/unsd/nationalaccount/docs/SNA2008Russian.pdf> [in Russian].
 21. Metodolohichni polozhennia z orhanizatsii derzhavnoho statystychnoho sposterezhennia «Obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv» [Methodological Provisions for the Organization of State Statistical Survey «HBS» in Ukraine] (2014). Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy – State Statistics Service of Ukraine. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 22. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy: Ofitsijnyj sait [State Statistics Service of Ukraine: Official site]. *ukrstat.gov.ua*. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].
 23. Sarioglo, V.G. (2016). «Velyki dani» iak dzherelo informatsii ta instrumentarij dlia ofitsijnoi statystyky: potentsial, problemy, perspektyvy [«Big Data» as an Information Source and Toolkit for Official Statistics: Capacities, Problems, Prospects]. *Statystyka Ukrainy – Statistics of Ukraine*, 4(75), 12-19 [in Ukrainian].
 24. Google Trends.(n.d.). *trends.google.com.ua*. Retrieved from <https://trends.google.com.ua/trends/> [in English].

Стаття надійшла до редакції журналу 27.03.2017.